

KALKINMA İKTİSADI LİTERATÜRÜNDE GELİŞME KAVRAMININ EVRİMİ*

Hatice KARAÇAY ÇAKMAK

(Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06532, ANKARA)
hatice@hacettepe.edu.tr

Özet:

Kalkınma iktisadı bir alt disiplin olarak ortaya çıktığı dönemden, bugüne, oldukça farklı bir nitelik kazanmıştır. 1950-1960'lı yılların “geleneksel kalkınma yaklaşımı”nın gelişmişlik kavramına bakış açısı ve buna paralel olarak az gelişmişlik problemini çözmek için ortaya attığı politika önermeleri radikal bir yeniden yapılanmaya uğramıştır. Bu çerçevede, çalışmada, kalkınma iktisadının doğuşundan günümüze kadar geçen sürede karşılaştığı problemleri ve yeni arayışları ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, özellikle “gelişme” kavramının değişen yapısı ele alınmıştır. Diğer bir ifade ile, bu çalışmada kalkınma iktisadının ve gelişme kavramının evrimi incelenmiştir.

Abstract:

The Evolution of Concept of “Development” in the Literature of Development Economics

From the time when development economics has become a subdiscipline after the second World War until today, development economics has gained quite different sight. 1950's and 1960's traditional development literature's definition of development and parallel to this, the policy recommendations it has put forward in order to cope with less development have gone under radical changes and thus development concept has been reevaluated under different perspectives. This study aims to clarify how the development literature progressed until today, which dilemmas it has faced and the new approaches to this literature. In other words, in this study the evolution of the development concept and development economics have been evaluated.

* Bu çalışmada yardımlarından dolayı Arş. Gör. Derya Güler'e teşekkür ederim.

Anahtar Sözcükler: Gelişme kavramı, geleneksel kalkınma, sürdürülebilir kalkınma, temel ihtiyaçlar etiği.

Keywords: Concept of development, traditional sustainable development, basic needs ethics.

GİRİŞ

Kalkınma iktisadı, II. Dünya Savaşından sonra, gerek yeni siyasi bağımsızlıklarını ilan eden az gelişmiş ülkelerin, gerek savaş sonrası ekonomilerini düzeltmeye çalışan batı ülkelerinin iktisadi gelişmelerini sağlama amacıyla oluşmuş ve ortaya çıktığı dönemde oldukça popülerlik kazanmış bir alt disiplindir. O günkü dönemden bugüne kadar geçen sürede bu alt disiplinin (iktisadi) gelişme sorununa bakışı ve buna paralel olarak iktisadi gelişme için öne sürdüğü çözüm önerileri oldukça farklı bir nitelik almıştır. İktisadi gelişmeyle sanayileşme ve iktisadi büyümeyi eşanlamli gören bir bakış açısı, 1950-60'lı yıllar boyunca bu alt disiplinin literatürünün temelini oluşturmuştur. *Geleneksel kalkınma iktisadı yaklaşımı* adı altında değerlendireceğimiz bu literatürde iktisadi gelişmenin gerçekleşebilmesi için daha hızlı sanayileşmenin, daha fazla meta üretiminin ve böylece daha fazla milli hasıla artışının sağlanması gerekliliği öne sürülmüş ve bu doğrultuda çeşitli politika önermeleri ortaya konulmuştur. Pek çok akademisyen ve politikacı tarafından kabul görmesi nedeniyle oldukça yoğun uygulama alanı bulan bu politikalar gerçek hayatta başarılı olamamış ve yaklaşımın başarısızlığı kalkınma iktisadının görkemli yıllarının hızla geride kalmasına yol açmıştır. Öyle ki, 1970'li yıllarda, bu alt disiplinin varlığı kimi sosyal bilimciler tarafından sorgulanmış ve hatta iflas ettiği öne sürülmüştür.

1970'li yılların literatüründe kalkınma iktisadının sona erdiğini öne süren çalışmaların yanı sıra, bunun aksini savunan çalışmalar da yer almıştır. Özellikle 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren, geleneksel kalkınma yaklaşımının başarısızlığını, *kalkınma iktisadının başarısızlığı* olarak değerlendiren ve bu nedenle kalkınma iktisadının iflas ettiğini öne süren düşünce tarzı, pek çok çalışmada açık ya da zımni olarak red edilmiştir. Günümüze gelindiğinde, karşı çıkılması gerekenin kalkınma iktisadının kendisinin değil, *geleneksel* kalkınma iktisadının sunduğu/dayattığı bilgi biçimi olması konusunda tüm sosyal bilimciler tarafından hemen hemen bir uzlaşma sağlanmıştır. Aynı zamanda, geleneksel kalkınma iktisatçıların ele aldıkları belli başlı konuların (sanayileşme, sermaye birikimi, iktisadi büyüme gibi) *yanlış yönlendirilmiş* olması ile ele alınan konuların *yanlış* olmasının farklılığı görülmüş ve bu nedenle bir alt disiplinin ölüp dirilmeyeceğinin ayırdına varılmıştır.

Kısaca, geleneksel kalkınma yaklaşımından bir kopuşun yaşanmasıyla birlikte 1970'li yıllar sonu ve 1980'li yılların başında alternatif yaklaşımlar oluşturulmaya başlanmıştır. Bu yaklaşımların ışığı altında geleneksel analizin açmazları ortaya konulmuş ve özellikle (iktisadi) *gelişme* kavramı yeniden değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada, geleneksel kalkınma yaklaşımının ve alternatif yeni yaklaşımların incelenmesi suretiyle kalkınma iktisadının ve gelişmişlik olgusuna bakış açısının tarihsel bir perspektiften değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, çalışmanın ilk kısmında, geleneksel kalkınma yaklaşımı genel hatlarıyla anlatılmıştır. İkinci kısımda, geleneksel yaklaşımın meta-merkezci bakış açısını eleştiren bazı yaklaşımlar kısaca gözden geçirilmiş ve bunlar arasında yer alan “sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı” daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Çalışmanın üçüncü kısmında, geleneksel yaklaşımın meta-merkezci bakış açısıyla beraber, Avrupa-merkezci bakış açısına da eleştirel gözle bakan yaklaşımlara bir örnek olarak “temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı” anlatılmıştır.

1. GELENEKSEL KALKINMA YAKLAŞIMI

Az gelişmişliğin kökenini ve azgelişmişlikten çıkış yollarını inceleyen geleneksel kalkınma iktisatçıları, 1950-60'lı yıllar boyunca, farklı konulara vurgu yapmış olsalar da, esas olarak, belli başlı şu stratejik konulara ağırlık vermişlerdir (Sen, 1992: 6-14):

i) Sanayileşme: Geleneksel kalkınma iktisatçıları iktisadi gelişmenin birincil problemi olarak sanayileşme sürecini ele almışlar ve hatta çoğu zaman sanayileşme ile iktisadi gelişmeyi aynı anlamda kullanmışlardır. Geleneksel iktisatçıların öne sürdüğü tüm kalkınma politikalarında iktisadi gelişmenin gerçekleşebilmesi için iktisadi yapının değişmesi gerekliliği, yani, GSMH içindeki sanayi sektörünün payının artması zorunluluğu ortaya konulmuştur.

ii) Emeğin hareketliliği: İktisadi gelişmenin sağlanması için sanayileşme politikalarını savunan iktisatçılara göre, sanayileşmek için tarım sektöründe oldukça kronik olarak gözlemlenen gizli işsizlik olgusunun ortadan kaldırılması; emeğin ve bununla birlikte diğer üretim faktörlerinin tarım sektöründen sanayi sektörüne kaydırılması gerekmektedir. Bu bağlamda A.Lewis, Ranis-Fei, H. Leibenstein, C. Clark gibi iktisatçıların yanı sıra K.Marx'dan W.W. Rostow'a kadar pek çok iktisatçı köylülüğün tasfiyesi tezini benimsemişlerdir.

iii) Hızlı sermaye birikimi: Geleneksel kalkınma yaklaşımında bir başka önemli stratejik konu ise, sermaye birikimidir. Sermaye birikimi, büyüme ve iktisadi gelişme sürecinin merkezinde yer alır. Tabii ki, sermaye stokunun artması, elde edilen net gelirden bir kısmının tüketilmeyip tasarruf edilerek net yatırıma dönüştürülmesine bağlıdır. Dolayısıyla geleneksel kalkınma yaklaşımında yatırım ve fiziki sermaye artışı iktisadi gelişmenin/büyümenin önemli bir koşulu olmaktadır.

iv) *Aktif ve planlamacı devlet*: İktisadi gelişme sürecinde gerek dengeli, gerek dengesiz kalkınma modelini savunan iktisatçılara göre aktif devlet önemli bir unsurdur. Dengeli kalkınma modelinde sektörler arasında dengeli bir yatırım hamlesi öne sürülürken, *devletin koordinasyonunda ve devlet öncülüğünde* bir yatırım hamlesinden de söz edilmektedir. Buna karşılık, piyasa mekanizması aracılığıyla ekonomide yaratılacak bir dengesizliğin öncülüğünde yatırım hamlesini savunan dengesiz kalkınma modelinde de devlete önemli bir rol üstlenilmektedir. Bu modelde ise devlet, aktif sektörlerin belirlenmesinde etkili, yol gösterici bir unsur olarak görev almaktadır. Diğer bir deyişle, geleneksel yaklaşımda, fiziki sermaye birikimi ile sağlanan iktisadi gelişme, iktisadi hayatta etkili ve aktif bir devletin varlığına bağlıdır.

Kısaca, iktisadi gelişmeyi sanayileşme ve büyümeyle eş anlamlı gören geleneksel kalkınma iktisatçıları, az gelişmiş ülkelerin yukarıda belirtilen stratejik konularda başarılı olduğu müddetçe “sürekli pozitif büyüme”yi sağlayacaklarını ve dolayısıyla iktisadi gelişmişliği yakalayacaklarını düşünmüşlerdir. Fakat, geleneksel kalkınma yaklaşımının öne sürdüğü “sürekli büyüme modeli”nin *gelişme* kavramına bakışı bazı önemli problemleri taşımaktadır.

Geleneksel kalkınma iktisatçıları gelişme kavramını daha fazla üretim ve dolayısıyla daha fazla tüketim olarak ele almışlardır. Ancak bu tanımlama, gelişme kavramını insani niteliklerden uzaklaştıran “meta-merkezci” bir tanımlamadır ve yaklaşıma yöneltilen temel eleştiri de budur (Ingham, 1993: 1803). Diğer bir deyişle, tüm toplum bireyleri için refah yaratabilme ve bu refahı yaratabilmek için yatırım, fiziki sermaye birikimi ve milli hasıla artışı sağlayabilme problemi olarak değerlendirilmesi gereken (iktisadi) gelişme olgusu, geleneksel kalkınma yaklaşımında farklı bir nitelik kazanmaktadır. Bu yaklaşımda toplam üretim büyümesine atfedilen önem arttıkça “kim için ve ne adına” üretim soruları gündemden düşmekte, insan ve insanın gelişimi için yapılacak bir faaliyet olarak ele alınması gereken “üretim” bir araç olmaktan çıkıp, amaç haline gelmektedir. Bu doğrultuda, insan ve doğa bu amaca hizmet eden birer araca dönüşmektedirler. Sonuçta insan ve refah faktörünü göz ardı eden geleneksel yaklaşım insan-merkezci bir bakış açısından koparak, sürekli (meta) üretim artışı yaratma amacını taşıyan *meta-merkezci* bir bakış açısına dönüşmektedir¹.

Ayrıca, geleneksel yaklaşımda *gelişme* kavramı değerlendirilirken, gelişmenin yalnızca iktisadi boyutu ile ilgilenilmektedir. Sanat, bilim, politika, kültür gibi toplum ve bireyin gelişimi için gerekli diğer yapılardaki gelişmeler ve bu gelişmelerin iktisadi gelişme ile olası karşılıklı etkileşimi göz ardı edilmektedir. Bunun yanı sıra, belirtildiği gibi, iktisadi gelişme olgusuna bakış açısı da problem taşımakta; iktisadi gelişme kavramı iktisadi büyümeyle

eşanlımlı görülmektedir. Sonuç olarak, bu yaklaşımda, iktisadi büyümeyi sağlamış toplumların doğal olarak *gelişmeyi* yakalayacağı varsayılmaktadır.

Geleneksel kalkınma yaklaşımı meta-merkezci bir bakış açısının yanı sıra *Avrupa-merkezci* bir bakış açısını da içinde barındırmaktadır. Avrupa-merkezci bakış açısı, gelişme çizgisinde tüm toplum ve ekonomiler için geçerli, mutlak ve evrensel bir yol olduğunu ve bundan dolayı “gelişme”nin topluma, kültürlere göre farklılıklar göstermeyeceğini öne sürmektedir. Bu bakış açısında, taşıdıkları kimliklere (cinsel, dini, etnik kimlikler gibi) ya da ait olduklarını hissettikleri cemaatlere göre insanların gelişme olgusunu farklı değerlendirebileceği gerçeği göz ardı edilmiştir. Diğer bir ifade ile Avrupa-merkezci bakış açısında, insanın varlığının farklılığına ve bu nedendir ki karşılaştırılmazlığına kapalı bir yapı sergilenmektedir.

Bir taraftan, geleneksel kalkınma yaklaşımının “sürekli pozitif büyüme” sağlamak adına AGÜ'lere sundukları politika önermelerinin uygulamadaki başarısızlıkları, diğer taraftan, bu politika önermelerinde içselleşmiş, “meta-merkezci, (iktisadi) deterministik ve Avrupa-merkezci” bakış açısı, kalkınma literatüründe yeni arayışlara yol açmış ve alternatif yaklaşımlar oluşturulmuştur. Bu alternatif yaklaşımların kimisinde geleneksel yaklaşımın *gelişme* kavramına bakış açısı red edilirken, kimisinde ise bu bakış açısı korunmaya devam edilmiş ve yalnızca daha farklı politika önermeleri dahilinde (iktisadi) gelişme teorileri oluşturulmaya çalışılmıştır.

2. GELENEKSEL KALKINMA İKTİSADINA ALTERNATİF YAKLAŞIMLAR

Geleneksel kalkınma iktisatçılarının 1950-60'lı yıllarda ortaya attıkları politika önermelerinin aksine, 1970'li yıllara gelindiğinde az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerle aralarındaki farkın kapanması bir tarafa, daha da açıldığı gözlenmiş böylece dünya genelinde meta-merkezci gelişme biçimi tıkanmaya başlamıştır. Geleneksel kalkınma iktisatçılarının ortaya attıkları politika önermelerinin başarısızlığı (ya da taşıdığı bakış açısının yanlışlığı) peşinden yeni arayışları getirmiştir.

Geleneksel kalkınma yaklaşımının iflası, özellikle ve öncelikle Neoklasik iktisadın yeniden canlanmasını sağlamıştır. Geleneksel kalkınma iktisatçılarının hareket noktalarını Keynes tipi savlardan oluşturmalarını ciddi biçimde eleştiren Neoklasik iktisatçılar, bu yaklaşımın taşıdığı meta-merkezci bakış açısını ve meta-merkezci büyüme biçimini ya da Avrupa-merkezci bakış açısını sorgulamamışlardır. Bu iktisatçılar geleneksel yaklaşımın iktisadi gelişme ve sürekli (meta) büyümeyi sağlamak için öne sürdükleri politika önermelerinin

hatalı olduklarını belirtmişlerdir. Özellikle geleneksel yaklaşımın aktif ve planlamacı devlet anlayışı Neoklasik iktisatçılar tarafından problemlili ve büyüme saptırıcı bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Radikal yaklaşım ise, geleneksel kalkınma yaklaşımının başarısızlığını ve meta-merkezci “sürekli büyüme modeli”nin tıkanıklığını kapitalist sistemin içsel dinamiklerine bağlamışlardır. Örneğin Ortodoks-Marxist² iktisatçılar meta-merkezci büyüme biçiminin sermaye miktarını artırarak bir kısım işçinin işsiz kalmasına yol açacağını ve çalışan işçi sayısındaki azalmanın karı düşürerek *dünya kapitalizm bunalımını* ortaya çıkardığını iddia etmişlerdir³. Bu yaklaşımda, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, genişleyen yeniden üretimini sarsıntısız biçimde geçiren kapitalist sistemin 1960’ların sonunda aşırı birikim bunalımı ile karşı karşıya kaldığı ve buna paralel olarak geleneksel gelişme yazınının geliştirdiği kapitalist sisteme eklemleme politikalarının da (meta-merkezci sürekli büyüme politikaları) tıkanığı öne sürülmüştür. Dolayısıyla, radikal iktisatçılara göre, problemi geleneksel yaklaşımın ele aldığı konularda değil, eklemlemeye çalışılan kapitalist sistemin işleyiş mekanizmasında aramak gerekmektedir.

Geleneksel yaklaşımın ele aldığı stratejik konu/politika önermelerini haklı, fakat yetersiz bulan temel ihtiyaçlar yaklaşımında (*basic needs approach*) ise “meta-merkezci” büyüme bakış açısından sıyrılarak gelişme kavramının belli başlı iki amacı olması gerektiği ifade edilmiştir. Bu yaklaşımda, gelişmenin, iktisadi büyümenin yanı sıra yoksulluğun ortadan kaldırılması hedefini de gözetmesi gerektiği ortaya atılmıştır. Bu bağlamda, yoksulluk sorununu çözmeyen bir büyümenin, son analizde kalkınmayla özdeş sayılamayacağı, dolayısıyla gelir dağılımı, beslenme, konut, sağlık, temiz içme suyu, eğitim gibi temel problemler çözülmeden kalkınmanın gerçekleşemeyeceği öne sürülmüştür. Çalışmanın ileriki kısımlarında da ele alınacağı üzere “temel ihtiyaçlar yaklaşımı” bazı iktisatçılarca farklı anlamda değerlendirilmiş ve belirtilen bu gereksinimlerin “temel materyaller yaklaşımı” (*basic materials approach*) adı altında incelenmesi gerektiği öne sürülmüştür (Des Gasper, 1996).

1970’li yıllarda oldukça popüler olan “temel ihtiyaçlar”, belki de daha doğru bir ifade ile “temel materyaller” yaklaşımı kısa bir sürede popülerliğini UNESCO çevrelerince öne sürülen “endojen kalkınma” yaklaşımına devretmiştir. Endojen kalkınma yaklaşımına göre geleneksel kalkınma yaklaşımının en büyük başarısızlığı, gelişme sürecinin ülkenin kendi iç kaynaklarına, kendi gücüne ve güvene dayanarak yapılacağını göz ardı etmesidir. Bu yaklaşımda, her ülkenin kendi öz kaynaklarına dayalı orijinal bir kalkınma yolu bulması, sürece egemen olması, sürecin öznesi durumuna gelmesi, kar maksimizasyonunun yerini gelir maksimizasyonunun alması,

sermayenin değil istihdamın öncelik olması, özel sermayenin kar oranını yükseltme kaygısının yerini yaşam kalitesinin yükseltilmesi kaygısının alması, Neoklasik iktisadın yaklaşımlarının aksine sermaye birikiminin değil, maddi refahın öncelikli amaç durumuna gelmesi gibi tezler ele alınmaktadır (Başkaya, 1997: 175). Kimi iktisatçılar tarafından oldukça ütöpik içeriğe sahip olduğu öne sürülen bu yaklaşım çok fazla uygulama şansı bulamamış ve Neoklasik kalkınma literatürünün yeniden uyum programlarının bir parçası ya da uluslararasılaşan üretimin yeni organizasyonunun bir stratejisi olarak tanımlanmıştır (Ercan, 2001: 199).

1970'li yılların sonlarında, sorunu doğal kaynakların tükenmesine bağlayan sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı ön plana çıkmıştır. Bu yaklaşım çerçevesinde, 1970 sonları ve 1980'li yıllarda, iktisadi büyümenin sınırları, doğal kaynakların tükenmesine bağlanılmış ve geleneksel yaklaşımın "sürekli büyüme" savının bu nedenle işlemeyeceği öne sürülmüştür. Diğer taraftan 1990'lı yıllarda sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı, değişen şartlar ve ihtiyaçlar nedeniyle, geleneksel yaklaşımın meta-merkezci bakış açısına daha geniş perspektiften eleştiri getirmiştir. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı diğer alternatif yaklaşımlara göre literatürde ağırlıklı yer aldığından çalışmanın bu bölümünde konu nispeten ayrıntılı ele alınmıştır. Daha sonra meta-merkezci bir bakış açısından sıyrılrsa da, Avrupa-merkezci yapı özelliklerini taşıyan sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının alternatifi, belki de bir adım ötesi olarak sunabileceğimiz "temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı" (*basic needs ethics approach*) incelenmiştir.

3. GELENEKSEL YAKLAŞIMIN META-MERKEZCİ BAKİŞINDAN KOPUŞ: SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

"Sürdürülebilir Kalkınma" kavramı açık, herkesin üzerinde anlaşmaya vardığı bir kavram değildir; ortama, toplumsal değişmelere, yeni gereksinimlere göre değişmektedir (Bulutay, 2002: 10). Bununla birlikte, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının çıkış noktası olan "ekoloji, çevre sorunları ve iktisadi kalkınma" ilişkisi halen bu yaklaşımın merkezinde yer almaktadır. Kapitalist büyümenin ekolojik sorunlar yaratacağına dair tezler, bazı teorisyenler tarafından daha önceki dönemlerde de dile getirilmiş olsa da (S. Podolonsky, K.Polanyi, N.Georgescu-Roegen vb), çevre sorunlarının, akademisyenlerin, siyasetçilerin, kamu oyunun, BM ve diğer uluslararası kuruluşların ilgi alanı haline gelmesi 1960'lı yılların sonlarına, 1970'li yılların başlarına rastlamaktadır (Başkaya, 1997: 183). 1972 Stockholm Konferans'ından 1992 Rio Konferasına kadar geçen sürede sürdürülebilir kalkınma yaklaşımında önemli değişimler söz konusu olmuştur. 1972 Stockholm Konferansında ağırlıklı olarak bölgesel ve yerel düzeydeki çevre kirlenmesi ve bazı doğal kaynakların tükenmesi sorunu

ele alınırken, 1992 Rio deklarasyonunda çevre kirlenmesi dışında, "savaştan uzak bir yaşam" hakkından, "azınlıklar, farklı gruplar ve kadın hakları" gibi çeşitli demokratik haklara kadar uzanan, nispeten daha geniş yelpazeli bir sürdürülebilir kalkınma ölçütleri değerlendirme altına alınmıştır (Keating, 1993: 14).

İktisadi gelişme süreci boyunca, kaynakların yoğun kullanımının yarattığı problemler ve bu problemleri aşabilme olabilirliği, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının ele aldığı konuları ve dolayısıyla niteliğini de değiştirmiştir. 1970'li yıllarda çevre kirlenmesi sorunu ve hatta daha fazla düzeyde doğal kaynakların yenilenemezliği sorunu oldukça kaygı verici olarak değerlendirilirken, bugün teknolojik gelişmelerin bu sınırlılıkları geniş ölçüde giderdiği ve giderebileceği düşünülmektedir⁴ (Bulutay, 2002: 9). Değişen dünya, çevre koşulları ve bunların insan yaşamı üzerine etkileri sürdürülebilir kalkınmanın temel problemini yenilenemez kaynakların israfı noktasından bu kaynakların yoğun istismarının yaratacağı tehlikeli sonuçlara kaydırmıştır. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımında, asıl olarak, bugünün iktisadi büyüme ve gelişmesi gerçekleştirilirken, gelecek kuşakların da kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağından yoksun bırakmayacak, gelecek kuşakların seçim şanslarını azaltmayacak gelişme amaçlanmaktadır (Goldin ve Winters, 1995: 1).

Yeryüzü kaynaklarının yoğun istismarı yoluyla gelecek kuşakların seçim şansını azaltacak duruma örnek olarak "ortak alanların acıklı durumu" (*tragedy of commons*) olgusu gösterilebilir. Bireyler ve/veya uluslar, kamuya ve dünyaya ait *ortak alanları* çıkarları için kullanmakta ve bunun sonucunda belki de geri dönüşü olmayan, çözümsüz problemleri tüm dünya ülkelerine ve bireylerine yaşatmaktadır (Bulutay, 2002: 9).

Ortak alanların aşırı kullanımının yarattığı en önemli problemlerden biri "sera etkisi" (*green house effect*) dir. Fosil yakacak rezervlerinin (kömür, gaz, petrol) geniş ölçüde kullanılmasıyla üretilen karbondioksit, atmosferin bileşimini değiştirerek sera etkisi yaratmakta, dünya ölçeğinde ve sürekli iklim düzensizliklerinin oluşmasına ve yerkürenin ısınmasına neden olmaktadır⁵. Söz konusu ısınma deniz seviyelerinin yükselmesi, aşırı iklim koşulları, bazı yerlerde ekosistemlerin yok olması gibi sonuçlara yol açarken, su kaynaklarının risk altına alınması, barajların kuruması, yalı kentlerinin su altında kalması, düşük verimli toprakların işlenmesi gibi problemleri de beraberinde getirmektedir (Bulutay, 2002: 14). Benzer şekilde, sera gazları gezegenin koruyucu ozon kalkanını eritme tehlikesini doğurmakta, bu eritme insan ve hayvanlarda çeşitli kanser (özellikle cilt kanseri) türlerinin hızla yükselmesine, ayrıca okyanusların besin zincirinin bozulmasına neden olmaktadır. Fosil yakacaklarının ortaya çıkardığı bir başka problem ise asit yağmurlarının doğa

üzerindeki etkisidir. Asit yağmurları ormanları, gölleri yok etmekte ve hatta ulusların sanat ve mimari mirasını tahrip etmektedir.

Batı dünyasının aşırı üretim ve yüksek kar elde etme yolundaki çabası, dünyadaki tüm bireylerin ve ulusların ortak alanlarını istismar etmesi yanında, hormonlu ürünler problemi gibi, yine insan hayatına tehlike oluşturacak başka problemleri de ortaya çıkarmaktadır. Fakat, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımında bio-teknolojideki gelişmelerin, problemi yarattığı gibi çözebileceği ve gelecek zararların oluşmasını engelleyeceği beklenmekte ve bu doğrultuda politikalar belirlenmektedir.

Çevre tahribatı, kirlilik ile iktisadi sorunlar arasında ciddi bir ilişki söz konusudur. Bu nedenle, dünya ekosisteminin bütünlüğünün korunması, yenilenemez kaynakların aşırı israfının yarattığı sıkıntıların kontrol altına alınması gibi ekolojik ve çevre sorunlarının yanı sıra, iktisadi sorunlar da sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı içerisinde değerlendirilmektedir. Gelir azlığı, yoksulluk, esasında başlı başına bir kirliliktir. Az gelirli kesimler yoğun bir kirlilik içinde yaşamaktadırlar. Örneğin, geliri düşük insanların suları temiz değildir, kanalizasyonları yok ya da yetersiz düzeydedir. Geliri düşük insanların yaşadıkları bölgelerde önemli bir doğal kaynak ve sağlık aracı olan ormanlar yok edilmektedir ve ayrıca insan gücü verimsiz topraklarda heba edilmektedir (Bulutay, 2002: 12). Bu nedenlerle, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için yoksulluğun ortadan kaldırılması gerekmektedir. Ancak ve ancak yoksulluğun kalkması ile birlikte süreç içerisinde değişen *insanın kendisi*, çevre kirliliği ve tahribatı, aşırı nüfus problemleri gibi problemleri ortadan kaldıracaktır.

Yoksullukla savaşın yanı sıra, gelir dağılımı, uygun teknoloji seçimi gibi diğer iktisadi problemler de sürdürülebilir kalkınma içerisinde ele alınmaktadır. Öyle ki, 1992 Rio Deklarasyonunda sürdürülebilir kalkınma içerisinde çevre kirliliği, çevre tahribatı, doğal afetler, ekosistemin korunması adına ele alınan konuların yanı sıra, uygun teknoloji seçimi, sürdürülebilir kalkınmaya önderlik edecek açık bir uluslararası iktisadi sistem, ülkelerin öz kaynaklarına dayalı iktisadi gelişme konuları da değerlendirilme altına alınmıştır (Keating, 1993: 13-14).

Özetle, 1950-60'lı yıllarda gelişmeyi indirgemeci bir yaklaşım içerisinde değerlendirerek, yalnızca iktisadi büyüme boyutunu ele alan geleneksel kalkınma yaklaşımı, 1970'li yıllarda ekonomizme ve meta-merkezci büyüme politikalarına saplanmanın sıkıntıları ve açmazlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu yıllarda, batı dünyasının son yüzyılda elde ettiği yüksek büyüme hızının gelişmeyi beraberinde getirmediği, bu tip bir yüksek büyüme hızının insan ve çevre faktörü üzerindeki olumsuz etkiler yarattığı düşüncesi, giderek daha fazla

kesim tarafından ifade edilmiş ve süreç içerisinde sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı oldukça popüler olmuştur. Yenilenemez kaynakların israfı, çevre kirliliği, enerji bunalımı, yoksulluk problemleri gibi konuların bir adım daha ötesine gidilmesi gereği, ancak 1990'lı yıllarda tartışılmaya başlanmış ve bu çerçevede "kültürel gelişme" ya da "insanın gelişmesi" konuları ele alınmıştır. Aslında, bu konular 1970'li ve 1980'li yıllarda P.Streeten (1979) ve A.Sen (1985) gibi kimi iktisatçılar tarafından çalışılmış konular olsa da, kalkınma literatüründe daha geniş bir kesim tarafından tartışılması 1990'lı yılları bulmuştur.

Geleneksel kalkınma yaklaşımında ele alınan konuları/politika önermelerini haklı, fakat eksik ve yetersiz değerlendiren "sürdürülebilir kalkınma" ve "temel materyaller" yaklaşımları, geleneksel yaklaşımın meta-merkezci bakış açısından bir kopuşu gerçekleştirmekle birlikte, yaklaşımın Avrupa-merkezci bakış açısını korumuşlardır. Belirtildiği gibi, Avrupa-merkezci bakış açısında, insanın varlığının farklılığına ve bu nedenle karşılaştırılmazlığına kapalı bir (iktisadi) gelişmişlik çizgisi oluşturulmuştur. Avrupa merkezci bakış açısı, bireylerin istek ve ihtiyaçlarının, yaşadığı kültüre, cinsel kimliğine, etnik kökenine ya da dahil olduğu dini inanca göre değişebileceği düşüncesini göz önüne almamaktadır. Geleneksel yaklaşımın bu bakış açısı, "sürdürülebilir kalkınma" ya da "temel materyaller" yaklaşımlarında da kendini korumuş ve bu yaklaşımlarda gelişme olgusunun tüm toplum ve bireyler için evrensel ve tek olduğu iddia edilmiştir. Böylece bu yaklaşımlarda politika önermelerinin zamana ya da mekana göre değişebilirliği sorgulanmamıştır.

Meta-merkezci bakış açısından sıyrılarak geleneksel yaklaşımı aşan ve bu anlamda modern kalkınma literatürü içerisinde değerlendirilen pek çok çalışmada az gelişmişliğin ölçütü olarak İnsani Gelişme İndeksi (*Human Development Index*)⁶ kullanılmıştır. 1990'lı yıllarda BM Kalkınma Programı (UNDP) tarafından geliştirilen İnsani Gelişme İndeksi ile kalkınmanın belli başlı amaçları ve/veya sonuçları *sorgusuz sualsiz* kabul edilmiştir. Burada, bireylerin uzun bir ömre, yüksek eğitim ve kültür düzeyine, zengin bir hayata sahip olması kalkınmanın belli başlı amaçları olarak ortaya konulmaktadır. Halbuki bazı sosyal bilimcilere göre UNDP'nin belirlediği bu kalkınmışlık çizgisinin tüm dünya kültürleri ya da insanları tarafından kabul göreceğini ortaya koymak gerçekçi değildir. Kimi insan uzun bir ömür yerine, yaşam kalitesi daha yüksek kısa bir ömrü tercih edebilecektir. Ya da, tüm ömrünü bilginin peşinde koşarak geçirmek yerine, "kültürsüz"(!) bir yaşamı seçecektir. Benzer şekilde çoğu sosyal bilimci, Avrupa-merkezci geleneksel kalkınma yaklaşımının "cinsel ya da etnik kimlik" gibi bireylerin taşıdıkları farklı kimliklerin ayırdını koymaksızın yapılan çalışmaların geçerliliğinin sorgulanması gerektiğini öne sürmüştür.

1990'lı yıllarda "kültür ve kalkınma etiği" literatürü çerçevesinde, pek çok iktisatçı ve sosyal bilimci, kimlik farklılıkları ve özellikle kültürel çoğulculuk konusunu yoğunlukla tartışmışlardır. Kalkınma etiği çalışmalarında, evrensel etik ile yerel seçim arasında etkileşim ve denge üzerine kurulmuş "etik, kültür ve kalkınma" tartışmaları ele alınmıştır. Bu çerçevede, geleneksel kalkınma yaklaşımının yanı sıra radikal veya post-modern etik yaklaşımlarına da alternatif bazı çalışmalar yer almaktadır (Des Gasper, 1996: 628). Bu çalışmalara örnek olarak, Amarta Sen'in analizinin dahil edileceği "temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı", bu yaklaşımın geliştirilmesiyle değerlendirilen Martha Nussbaum'un "Aristotelesçi kalkınma etiği yaklaşımı" ya da Onora O'Neill'in "Kantçı kalkınma etiği yaklaşımı" değerlendirilebilir (Des Gasper, 1996: 631). Her biri ayrı bir çalışma konusu oluşturduğundan, bu çalışmada yalnızca "temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı" incelenmiştir.

4. GELENEKSEL YAKLAŞIMIN AVRUPA-MERKEZCİ BAKIŞINDAN KOPUŞ: TEMEL İHTİYAÇLAR ETİĞİ YAKLAŞIMI

1970'li yılların başlarında gelişmeden söz edebilmek için yoksulluk probleminin çözülmesi gerekliliğini ve insan için evrensel olan bazı ihtiyaçların söz konusu olduğunu öne süren temel ihtiyaçlar yaklaşımı oldukça popüler olmuştur. Dünya Bankası, ILO gibi uluslararası kuruluşların gündeme getirdiği biçimiyle "temel -materyal- ihtiyaçlar" iki grup olarak görülmüştür. Bunlardan birincisi, bireyin fizyolojik yeniden üretilmesine olanak veren, beslenme, konut, giyim gibi ihtiyaçlar iken, ikincisi, temel hizmet denilen sağlık, içme suyu ve kullanma suyu, eğitim, ulaşım gibi ihtiyaçlardır (Başkaya, 1997: 173).

1970'lerin başlarındaki "temel ihtiyaçlar yaklaşımı"nın bu biçimi oldukça dar kapsamlı olarak değerlendirilmiş ve pek çok iktisatçı tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. Temel ihtiyaçlar yaklaşımında *insanlar için* gelişmeyle ilgilenilmiş, fakat *insanın gelişimi* değerlendirme altına alınmamıştır. Çalışmanın başında da belirtildiği gibi, bu nedenle Galtung (1978), Greene (1978) ve Hettne (1982) gibi kimi refah iktisatçıları temel ihtiyaçları materyal ihtiyaçlara indirgeyen bu yaklaşımın "temel materyal ihtiyaçlar yaklaşımı" olarak yeniden adlandırılması gerektiğini öne sürmüşlerdir (Des Gasper, 1996: 641). Bu iktisatçıların görüşünü kabul ederek bireyin temel ihtiyaçlarının materyal ihtiyaçlardan çok daha üst düzeyde olduğunu öne süren pek çok sosyal bilimci ve iktisatçı, kimi psikolojik ya da toplumsal ihtiyaçların da *temel* ihtiyaçlar olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Örneğin, S.C.Dube (1984), *temel ihtiyaçları*, bireysel materyal ihtiyaçların daha ötesinde gören bir yaklaşım içinde, altı başlık altında toplamıştır. Bu ihtiyaçlar: (1) gıda, giyim, iş, korunma gibi hayatta kalmayı gerektiren *ana ihtiyaçlar*;

(2) yaşanabilir bir toplum, topluluk ruhu ve toplumsal bütünleşmenin sağlanması, etkin çatışmaları önleyici mekanizmalar ve uzlaşma sağlayan mekanizmalar, sosyal kural ve disiplinlerin güçlendirilmesi gibi *toplumsal ihtiyaçlar*; (3) kişisel özgürlük, özel yaşamın ayrıcalığı, boş zaman ve onun yaratıcı kullanımı, gelişme için eşit katılım olanağı sağlanması gibi *kültürel ve psikolojik ihtiyaçlar*; (4) *refah ihtiyaçları*; (5) *uyum ihtiyaçları*; (6) keskinleşen problem çözme yeteneği ile teknolojik ve bilimsel gelişme ve insan mühendisliğinin artan uzmanlaşmasını içeren *gelişim ihtiyaçlarıdır*. (Ercan, 2001: 195).

Temel materyal ihtiyaçlar yaklaşımı, S.C. Dube (1984) ve Galtung (1978), Greene (1978) gibi kimi refah iktisatçıların yanı sıra, "kültürel gelişmeyi ve kültürel ihtiyaçları" bireylerin bir *temel* ihtiyacı olarak değerlendiren "temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı"na da çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır (Des Gasper, 1996). Bu yaklaşım, insan ihtiyaçlarının doğal olduğunu ve bu nedenle kültürel bir kalıba konulamayacağını ya da "kültürel" gözükten ihtiyaçların, ancak materyal ihtiyaçlar (kültürel olmayan ya da az olan) giderildikten sonra ele alınması gerektiğini öne süren görüşe şiddetle karşı çıkmış ve "kültürel gelişme"yi kapsayan bir gelişmenin, zenginlik derecesine bakılmaksızın tüm dünya ülkeleri ve bireyleri için savunulması gerektiğini öne sürmüştür.

Kültür sözcüğü kavramsal olarak açık olmadığından, sözcüğe dair söz konusu olan anlam karışıklığı kültürel gelişme kavramı için de geçerliliğini sürdürmektedir. Bu nedenle, "kültür" ve "kültürel gelişme"den kastedilenin ne olduğunu tam olarak değerlendirmek gerekmektedir. "Kültürel gelişme" kavramında kastedilen kültür, sosyal bilimciler tarafından esas olarak iki ayrı şekilde ele alınmaktadır. Özellikle batı dünyası vizyonuna sahip sosyal bilimciler, sanat, felsefe yapma ve bu yapılanlardan yararlanma etkinlikleri gibi kişilere insan olarak olanaklarını geliştirebilmeyi sağlayan etkinlikleri "kültürel gelişme" olarak değerlendirirken, kimi sosyal bilimciler ise özellikle batı dünyası dışındaki ulusların, grupların kendi kültürünü yaşatma ve geliştirme etkinliklerini "kültürel gelişme" olarak kabul etmektedir. Bunların ilkinde kişilerin *tekil anlamda kültür* alanındaki gelişmelerden bahsedilirken, ikincisinde ulusların-grupların *çoğul anlamda kültür* alanındaki gelişmeleri ele alınmaktadır. "Geleneksel anlamda kültür" diye anılan tekil anlamda kültüre karşılık, çoğul anlamda kültüre uluslar arası belgelerde "genişletilmiş anlamda kültür" de denmektedir (Kuçuradi, 1994: 40).

"Kültür ve Kalkınma Etiği" literatürü çerçevesinde değerlendirilen "temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı", yerel seçim ve yerel gelenekleri göz ardı etmeyen ve bu bağlamda *genişletilmiş anlamda kültürü* göz önüne alan, ama aynı zamanda yerel değerlerle ile evrensel değerler arasında dengeyi kuran ve dolayısıyla *tekil*

anlamda kültürü de değerlendiren bir bakış açısını sunmayı amaçlamaktadır. Temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı, çoğul anlamda kültürel farklılığı gözetmeyen, “kültürel gelişme” olarak insanın kendisinin kültürel açıdan gelişmesini anlayan modern yaklaşımlara⁷ eleştirel baktığı gibi, bu yaklaşımların mutlak ve evrensel bilgi sunumuna karşı çıkan, tam aksine, göreliliği ve farklılığı oldukça öne çıkartan post-modernizme⁸ de eleştirel bakmışlardır. Temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı, post-modernizmin, modernizmi eleştirmek adına yerel olanı, farklı olanı oldukça ağırlıklandırarak, bu doğrultuda bazı evrensel formları ve bütünsel süreçleri göz ardı ettiğini öne sürmektedir.

Temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı esas olarak farklılıktaki birliği anlamayı, genellikle az çok yakalamayı amaçlamaktadır. Bu amaç çerçevesinde, yaklaşım, durum ve kültüre göre değişme esnekliği olan ve herkes tarafından kabul edilecek minimum temel ihtiyaçlar üzerine uzlaşma alanı yaratılıp yaratılamayacağını araştırmaktadır. Diğer bir ifade ile, temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı, tekil anlamda kültürel gelişmeyi ve bu çerçevede belki de ihtiyaçların genelliğini yakalamaya çalışırken, aynı zamanda çoğul anlamda kültürel gelişmeyi ve yine bu çerçevede (tekilin) farklılığını göz önüne almaktadır (Des Gasper, 1996: 642).

Temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımında A.Sen'in (1985, 1992) “yetenek görüşü”nün oldukça önemli bir yeri vardır. Bu yaklaşımın öncülüğünü oluşturan yetenek görüşü daha sonra Cohen (1993), Gaertner (1993), Doyal ve Gough (1991), Korsgaard (1993), Nussbaum (1995) gibi pek çok teorisyen tarafından geliştirilmiştir (Des Gasper, 1996). (İktisadi) gelişmeyi insanın yeteneklerinin gelişmesi olarak değerlendiren Sen (1992), bunun için Marx'ın deyişiyle, “koşulların ve şansın bireyler üzerindeki egemenliğini, bireylerin şans ve koşullar üzerindeki egemenliği ile yer değiştirmesi gerekliliği”ni öne sürmüştür (Sen, 1992: 15). Sen'in yetenek yaklaşımına göre, iktisadi gelişmeden ve bireysel gönencen söz edebilmek için bireyin potansiyelini yakalayabilmesi gerekmektedir. Diğer bir ifade ile, (iktisadi) *gelişme* için bireyin gerçekleştirebileceklerini *yapabilmesi* (doyurucu bir iş ve mesleği yapmak) ve olanaklarına *ulaşabilmesi* (belirli bir amaca ulaşmak) gibi *bireysel işlevlerin* ve bireysel etkinliklerin yerine getirilmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir. Bu işlevlerin gelişmesi ise bireyin çeşitli alternatifler arasında özgür seçim yapabilmesine bağlıdır. Özgürlük, *bireysel yeteneklerin* gelişimi ile yakından ilişkilidir. Bireysel yetenek ise, bireyin kendi avantajlarını kendisinin değerlendirip geliştirebilmesi durumu, diğer bir deyişle, bireyin olanaklarını ve gücünü, kendi seçeceği ölçü ve biçimlerde kullanabilme durumu olarak ifade edilmektedir (Sen, 1992: 21, 1993: 31). Kısaca, Sen'in "yetenek yaklaşımı"na göre, iktisadi *gelişme* süreci, bireyin *yeteneklerinin* geliştirilmesi süreci olarak ele alınmalıdır (Sen, 1992: 15).

G. A. Cohen (1993), Sen'in görüşüne benzer bir şekilde, insanların avantajlara yaklaşma olanaklarında eşit olmaları gerektiği görüşünü öne sürmektedir. Buradaki *avantaj* kişinin olmak istediği durum olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram, Sen'deki işlev kavramının daha kapsamlı halidir (Bulutay, 2002: 17). Korsgaard'ın *yaklaşım (aces) eşitliği* görüşünde ise, insanlar arasında istekleri dışında var olan yetersizliklerin (*disadvantages*) ortadan kaldırılması önerilmektedir (Bulutay, 2002: 18).

Dolayısıyla, bu görüşler (yetenek, avantajlara yaklaşma ve yaklaşım eşitliği görüşü) çerçevesinde, yeteneklerin gelişmesi, avantajlara yaklaşılması ya da yetersizliklerin ortadan kaldırılmasıyla iktisadi gelişme paralel gitmektedir. Bu çerçevede, kültürel gelişmeden bahsederken, bireyin insan olarak olanaklarını geliştirmeyi hedefleyen tekil anlamda kültürel gelişmeye ağırlık verildiği izlenimi edinilmektedir. Diğer taraftan, belirtildiği gibi, bu görüşlerin de dahil edildiği temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımında çoğul anlamda kültürel gelişme ve çoğulculuk göz ardı edilmemekte, bireysel yeteneklerin gelişimi ve seçiminde kültürel farklılıkların etkileri değerlendirilmektedir.

Sen'in çalışmasını geliştirerek "etik ve politik ihtiyaçlar hiyerarşisi"ni oluşturan Doyal ve Gough (1991)'un çalışmalarında tekil ve çoğul anlamda kültür ve kültürel gelişme farklılığı daha açık bir şekilde görülmektedir. Doyal ve Gough, etik ve politik ihtiyaçlar hiyerarşisini şu şekilde oluşturmuştur (Des Gasper, 1996: 643):

i) Belli bireysel etkinlikler ve işlevler kümesiyle ilintili *esas (fundamental) ya da evrensel insan çıkarları aşaması*. Doyal ve Gough, hayati tehlikelerden kaçınmayı ya da bir topluluğun üyesi olmayı (en basit anlamda sosyal katılımı) esas ya da evrensel insan çıkarlarına örnek olarak ele almaktadır.

ii) Esas ya da evrensel çıkarlar için gerekli *temel ihtiyaçlar aşaması*. Burada bahsedilen temel ihtiyaçlar sağlıklı (fiziksel-ruhsal) olma ve bireysel yeterliliği (*autonomy*) kazanma ihtiyaçlarıdır. Doyal ve Gough, bireysel yeterliliği, eylemde yeterlilik ve değerde yeterlilik şeklinde ele almaktadır. Eylemde yeterlilik sosyal katılım için gerekli iken, değerde yeterlilik özgürlük ideali ve bireysel yetenek gelişimi için gerekmektedir. Doyal ve Gough, özellikle değerde yeterlilik kavramını geliştirirken, Sen'in "yetenek" görüşünü göz önüne almışlardır.

iii) Aşama 2'deki temel ihtiyaçları (ya da yetenekleri) yerine getirmek (geliştirebilmek) için gerekli *orta derecede ihtiyaçlar (intermediate needs) aşaması*. Doyal ve Gough, orta derecede ihtiyaçları şu şekilde sıralamışlardır:

Besleyici gıda ve temiz su, koruyucu ev, uzun ömür, yeterli sağlık bakımı, eğitim, fiziksel ve ekonomik güvenlik, doğum-kontrol, ana-çocuk sağlığı gibi.

iv) Orta derecede ihtiyaçları yerine getirmek için gerekli mal ve hizmetler (girdiler). Bu mal ve hizmetler yapıya, bireye ve zamana göre değişmektedir.

v) Bu mal ve hizmetlerin kullanımı ve tedariki için gerekli toplumsal önkoşullar.

Etik ve politik ihtiyaçlar hiyerarşisinin (1) ve (2). aşamaları için tek ve evrensel bir tanımlama geçerli iken, (3), (4) ve (5). aşamaları için ortak bir tanımlama oluşturulsa da, bu tanımlama altında toplumlara ve kültürlere göre değişebilen farklı içerikler söz konusudur. (1) ve (2). aşamadaki esas çıkarlar ve temel ihtiyaçlar kültürel farklılıklardan ve tartışmadan uzak alanlardır. Tüm toplumlarda yaşayan bireyler bu çıkar ve ihtiyaçlarını gözetmek durumundadır. Hayati tehlikeden uzak durmak, düşük ya da yüksek düzeyde sosyal katılım gerçekleştirmek zaman ya da mekandan bağımsız biçimde tüm bireyler için geçerli olan esas çıkarlardır. Aynı şekilde, bireylerin bu çıkarlarını gözetebilmeleri için, yine zaman ve mekan kavramından bağımsız bir şekilde, sağlıklı ve ehil sahibi olmak gibi temel ihtiyaçları vardır. Diğer taraftan, (3)-(5). aşamalarda kültürel farklılıklar ve (az ya da çok) kültürlerin tanımladığı/biçim verdiği bireysel farklılıklar göz önüne alınmakta, tüm kültür ve bireyler için kabul edilecek yeknesak ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçların giderilmesi yolunda gerekli girdiler ve koşullar dayatılmamaktadır.

Doyal ve Gough'un *orta derecede ihtiyaçlar* olarak tanımladığı ihtiyaçlar, 1970'lerin "temel materyal ihtiyaçlar yaklaşımı"nda ve buna paralel olarak çoğu kalkınma program ve politikalarında *temel ihtiyaçlar* olarak kabul edilmektedir. 1990'lı yıllarda UNDP tarafından geliştirilen İnsani Gelişme İndeksinde de bu ihtiyaçlar temel ihtiyaçlar olarak ele alınmıştır ve bu çerçevede gelişmenin nihai amaçları ya da sonuçları oluşturulmuştur. Diğer taraftan, UNDP ve çevresince *temel evrensel insan ihtiyaçları* olarak tüm kültür ve bireylerden bağımsız ele alınan bu ihtiyaçlar, -Doyal ve Gough'un (1991) çalışmasında da gözlemlendiği gibi- "temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı"nda bireye, kültüre, topluma göre değişebilen, farklılık gösteren ihtiyaçlara dönüşmüştür. Belirtildiği gibi, İnsani Gelişme İndeksine ve çoğu kalkınma programlarına göre uzun ömüre sahip olmak, eğitilmiş olmak, yüksek ekonomik standartlarda ve yüksek teknoloji ile yaşamak, gelişmenin (bireyin) nihai amaçları (temel ihtiyaçları)dır. Bu doğrultuda, örneğin uzun yaşayabilmek için uygun sağlık koşulları, sağlık hizmetleri gibi girdiler (4.aşama) gerekmektedir ve yine bu nedenle, örneğin, toplum modern tıbbı (5. aşama) ayak uydurmak durumundadır; bu anlamda moksa⁹, fitoterapi, akupunktur gibi çeşitli alternatif tıp yöntemlerine yer yoktur. Halbuki, temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı çerçevesinde düşünüldüğünde daha

farklı bir tablo ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bu yaklaşıma göre, eylemde ve değerde kendi kararlarını kendi verme yeterliliğine /ehline sahip birey, uzun ve eğitimle yoğrulmuş bir ömrü, resmi okul eğitimini ya da yüksek teknoloji donanımlı bir hayatı tercih edip etmeme kararında Avrupa-merkezci düşünce geleneğinin dayattığından farklı bir seçime yönelebilecektir (3.aşama). Ya da bu yaklaşım çerçevesinde temel ihtiyaçlar olarak kabul edilen "akıl, ruh ve fizik sağlığı"nı korumak için kültürler ve bireyler alternatif tıp yöntemleri tercih edebilecek ve bu yönde yeni yöntemlerin geliştirilmesinin toplum tarafından doğru adım ve *gelişme* olarak değerlendirilebilmesi yanlışılanmayacaktır.

Doyal ve Gough'un etik ve politik ihtiyaçlar hiyerarşisinde "gelişme"den bahsedildiğinde, tekil ve çoğul anlamda kültürel gelişmenin birlikteliği ve birbirine bağlılığı dikkati çekmektedir. Etik ve politik hiyerarşide, bir taraftan insanın birey olarak eylemde ve değerde yeterliliği (yeteneği) ve yeterliliğinin (yeteneğinin) gelişmesi için gerekli olanaklarının gelişmesi değerlendirme altına alınırken, yani diğer bir ifadeyle tekil anlamda kültürel gelişmeden bahsedilirken, diğer taraftan, yeterliliklerinin (yeteneklerinin) gelişmesi için gerekli olan girdiler ve bunların temini için gerekli toplumsal önkoşulların gelişmesi de göz önüne alınmıştır. Diğer bir ifadeyle, Doyal ve Gough'un çalışmaları özelinde ve temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı genelinde tekil anlamda kültürel gelişme ve evrensel ihtiyaçlar, çoğul anlamda kültürel gelişme ve yerel ihtiyaçlara bağlandırılmıştır.

Sonuç olarak, temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımınca bazı ihtiyaçlar kültürden ve bireyden bağımsız, genel ve evrensel ihtiyaçlar olarak değerlendirilirken, bazı ihtiyaçlar kültürel merkezli, tekil ve yerel ihtiyaçlar olarak ele alınmaktadır. Bu temelde bir değerlendirme yapan Nussbaum(1995) yerel koşullar ışığında kimi söylemlerin "yerele -tekile- özgül" olduğu gibi, yine yerel koşullar ve zevkler ışığında kimi söylemlerin "genele özgül" olduğunu ifade etmiştir (Nussbaum, 1995: 26).

SONUÇ

1950-1960'lı yıllara damgasını vuran geleneksel kalkınma yaklaşımının öne sürdüğü politika önermeleri pek çok iktisatçı ve politikacı tarafından kabul görse de, 1970'li yılların sonlarına geldiğinde, bu kalkınma politika önermelerinin az gelişmiş ülkelere çözüm getirmediği ve hatta az gelişmiş ülkelerle gelişmiş ülkeler arasındaki farkın giderek açıldığı gözlenmiştir. Geleneksel kalkınma yaklaşımının başarısızlığı 1970'li yıllardan itibaren kalkınma literatüründe yeni arayışlara yol açmıştır. Bu yeni arayışlar geleneksel yaklaşımın başarısızlığını farklı nedenlerde aramışlardır. Bu çerçevede, neoklasik yaklaşım, geleneksel kalkınma yaklaşımının özellikle "korumacı-

müdahaleci” politikalarını hatalı değerlendirirken, radikal yaklaşım ise geleneksel yaklaşımın kapitalist sisteme öykünme politikalarını problemlili bulmuşlardır.

Bu yaklaşımların yanı sıra, geleneksel kalkınma literatürünün *gelişme* kavramına bakışını hatalı bulan alternatif yaklaşımlar da kalkınma iktisadi literatüründe ağırlıklı yer almıştır. Bu çerçevede ele alınabilecek yaklaşımlara örnek olarak, temel materyal ihtiyaçlar, endojen kalkınma, sürdürülebilir kalkınma, temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımları gösterilebilir. Geleneksel yaklaşımın meta-merkezci bakış açısına eleştirel gözle bakan temel materyal ihtiyaçlar yaklaşımı, yoksulluk sorununu çözmeyen bir büyümenin kalkınmayı beraberinde getirmeyeceğini öne sürerek, gelişme politikalarının gelir dağılımı, beslenme, konut, sağlık, temiz içme suyu, eğitim gibi temel ihtiyaçları gözetmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Bir başka yaklaşım olarak değerlendirilen sürdürülebilir kalkınma yaklaşımında ise geleneksel kalkınma analizinde benimsenen "sürekli büyüme modeli"nin en büyük açmazının sınırlı doğal kaynaklar olduğu öne sürülmüş ve konu "çevre, ekoloji ve iktisadi gelişim" merkezinde değerlendirilmiştir. Geleneksel yaklaşıma bir diğer alternatif olarak kabul edilen temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımında da sürdürülebilir kalkınma ya da temel materyal ihtiyaçlar yaklaşımında olduğu gibi geleneksel analizin meta-merkezci bakış açısından sıyrılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan, bu yaklaşımda bir adım daha öteye gidilerek Avrupa-merkezci bakış açısından da kopuş sağlamıştır. Bu yaklaşım temel ihtiyaçları tanımlarken evrensel kabul edilecek ihtiyaçların yanı sıra, tekil/ yerele özgül ihtiyaçları da değerlendirmektedir. Böylece, çoğulcu bir anlayış gözetirken farklılıktaki birliği değerlendirmekte ve buna paralel olarak hem tekil ve hem çoğul anlamda kültürel gelişmeden bahsetmektedir.

(İktisadi) gelişmede *insanlar için gelişme* yanında, *insanın gelişimi* de ele alınmalıdır. Böyle bakıldığında kalkınma literatüründe temel ihtiyaçlar etiği modelinin önemi ortaya çıkmaktadır.

NOTLAR

¹ Keza, geleneksel kalkınma yaklaşımında gelişme kavramının içeriksizleştiğini ifade eden Sen (1992), kalkınma literatürünün en büyük eksikliğinin toplam gelire, belli malların toplam arzına, milli hasılaya gereğinden fazla vurgu yapması olduğunu söyleyerek geleneksel yaklaşımın meta-merkezci bakış açısını eleştirmiştir (Sen, 1992: 16).

² Aslında Marx (1985)'in kendisi, gelişme olgusunun bireylerin şans ve koşullar üzerindeki egemenliği olarak ele alınması gerektiğini ifade ederek, gelişme kavramında,

geleneksel yaklaşımın bakış açısından çok daha farklı bir bakış açısı oluştursa da, bu konu Ortodoks-Marxist analizin geleneksel yaklaşıma sunduğu temel bir eleştiri noktası olmamıştır.

³ Genelde kapitalist üretim sisteminin dalgalanmalarını ve özelde 1970'li yıllardaki kapitalizmin bunalımını daha ayrıntılı değerlendirmek için bkz. Satlıgan ve Savran, (1989).

⁴ Aynı şekilde, söz konusu kötümser görüşlere karşın, dünyada hammadelerce görece bir bolluk bulunmaktadır. Bu bolluğun sonucu olarak hemen tüm hammadelerin fiyatları gerçek ücretlere kıyasla sürekli azaldığı gözlenmektedir (Bulutay, 2002:11).

⁵ Sera etkisi yalnızca fosil yakıtlardan kaynaklanmamaktadır. Orman yangınları, tarımsal üretim ya da başka nedenlerden dolayı ağaç kesimleri de atmosferde karbon gazı oranını arttırmaktadır. Sera gazı sorunu insan etkinlikleri sonucu olabileceği gibi, doğa koşullarındaki değişimlerden de kaynaklanabilir. Dünya atmosferi dolayısıyla dünya iklimi, hayvanlar ve bitkiler arasındaki savaşımın ve dengenin sonucudur. Hayvanlar oksijen teneffüs edip karbondioksit çıkarırken, bitkiler tam tersini yapmaktadır. Dolayısıyla hayvanların etkisi baskın olursa daha sıcak bir dünya, bitkilerin etkisi baskın olursa daha soğuk bir dünya ortaya çıkmaktadır (Bulutay 2002: 12).

⁶ UNDP, 1990'lı yılların başında İnsani Gelişme İndeks'inde kalkınmanın üç amacı veya sonucu olarak, daha uzun yaşam, yüksek bilgi düzeyi ve yaşam standartını değerlendirmiş ve bu amaçlar çerçevesinde kalkınmışlık düzeyini ölçebilmek için ortalama ömür endeksi, okullaşma endeksi ve gelir endeksini düzenlemiştir. İnsani Gelişme İndeks'i yeni ögeler altında sürekli biçimde geliştirilmektedir. Son bir gelişme olarak UNDP'nin 2001 yılı raporunda teknoloji başarı endeksi elde edilmiştir (UNDP, 2001).

⁷ Modern yaklaşımlar olarak geleneksel kalkınma yaklaşımının kendisi de dahil olmak üzere, geleneksel yaklaşıma alternatif olarak geliştirilen neoklasik yaklaşım, radikal yaklaşım ya da temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımları gibi, modern toplumların iktisadi gelişmişliğini modern çağın akılcılık ilkesi temelinde açıklamaya çalışan ve bu nedenle göreliliği göz ardı eden yaklaşımlar ele alınmaktadır.

⁸ Post-modernizm, bilgi üretme süreci olarak ampirizm ve pozitivistimin belirleyiciliği, bu çerçevede bilen özne ile bilinen nesne arasında konulan keskin ayrılığa, bilinen nesne hakkındaki bilginin mutlak ve evrensel olduğu yönündeki aşırı bilimsel tavra eleştirel bakmıştır. Post-modernizme gelişme yazını açısından en büyük yöneltelen eleştiriler: bilme biçimlerini eleştirirken tüm bilme biçimlerini tahrir etmesi; tekil olanı öne çıkarırken, tekil olanın içinde yer aldığı bütünü göz ardı etmesi; toplumsal gerçekçiliği bütünsel bir süreç olarak algılamaması; aydınlanma kavramını ve modernleşmeyi eleştirirken her iki kavramın tarihsel bir süreç içinde anlamlı olduğunu göz ardı etmesi vb. yönlerinden eleştirilmektedir (Ercan, 2001: 220-221).

⁹ Bazı bitki yapraklarının yakarak yaraların dağlanması moksa, genel olarak bitkilerle tedavi yöntemi fitoterapi olarak adlandırılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Başkaya, F. (1997), *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, İmge Yayınları: Ankara
- Benhabib, S. (1995), "Cultural Complexity, Moral Interdependence, and the Global Dialogical Community", M.Nussbaum ve J.Glover (der.), *Woman, Culture and Development: A Study of Human Capabilities* içinde, Oxford: Clarendon Press, 234-255.
- Bulutay, T. (2002), *In the Context of Strengthening the Capacity in National Accounts Project Implemented together with UNDP and SIS: The New Developments in National Accounts*, Ankara: DİE Yayınları.
- Cohen, G.A. (1993), "Equality of What? On Welfare Goods and Capabilities" M. Nussbaum ve A. Sen, *The Quality of Life* içinde, Oxford: Clarendon Press, 2-29.
- Ercan, F. (2001), *Modernizm, Kapitalizm ve Az gelişmişlik*, Bağlam Yayınları: İstanbul.
- Gaertner, W. (1993), "Amarta Sen: Capability and Well-Being" M.Nussbaum ve A.Sen, *The Quality of Life* içinde, Oxford: Clarendon Press, 62-66.
- Gasper, D. (1996), "Culture and Development Ethics: Needs, Women's Rights, and Western Theories", *Development and Change*, 27(4), 627-661.
- Goldin, I. ve L.A Winters (1995), "Economic Policies for Sustainable Development", Goldin I ve L.A. Winters (der.), *The Economics of Sustainable Development* içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 1-15.
- Ingham, B. (1993), "The Meaning of Development: Interactions Between "New" and "Old" Ideas", *World Development*, 21: 1802-1821.
- Keating, M. (1991), *Yeryüzü Zirvesinde Değişimin Gündemi*, Ankara: UNEP Türkiye Komitesi Yayınları.
- Kuçuradi, I. (1988), *Uludağ Konuşmaları: Özgürlük, Ahlak ve Kültür Kavramları*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Marx, K. ve F. Engels (1985), *Seçme Yazılar*, (1846), Ankara: Sol yayınları.
- Nussbaum, M ve A.Sen (1993), *The Quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Nussbaum, M. ve J.Glover (1995), *Woman, Culture and Development: A Study of Human Capabilities*, Oxford Clarendon Press.
- Sathgan, N ve S. Savran (1989), *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, Alan Yayıncılık.
- Sen, A. (1985), *Commodities and Capabilities*, North Holland: Amsterdam.

- Sen, A. (1992), "Development: Which Way Now?", C. Wilber ve K. Jameson (der.), *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, New York: McGraw-Hill Inc., 5-26.
- Sen, A. (1993), "Capability and Well-Being," M.Nussbaum ve A.Sen *The Quality of Life* içinde, Oxford: Clarendon Press, 30-53.
- Streeten P.(1981), *First Things First Meeting Basic Human Needs in the Developing Countries*, New York: World Bank.
- UNDP (2001), *Human Development Report, 2001, Making New Technologies Work for Human Development*, New York: Oxford University Press.